

بسم الله الرحمن الرحيم

سربازگیری، نسخه ای ناشناخته دربارهٔ اوضاع نظامی دولت عثمانی در دورهٔ عبدالحمید دوم

لیلا نجفیان رضوی¹

مقدمه

نسخ خطی و اسناد موجود در کتابخانه های ایران و ترکیه بخش قابل توجهی از تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی دو کشور، در طول دورهٔ استقرار امپراطوری عثمانیان، را در خود جای داده اند. این آثار که بیشتر آنان در ایران شناخته شده نیستند، گاه به بیان زوایایی از تاریخ آن دوران می پردازند که در کتب منتشر شدهٔ مرتبط با موضوع، مغفول مانده و یا کمتر مورد توجه قرار گرفته اند و بررسی صحت و سقم برخی مطالب آنها، جز با بررسی اسناد به جای مانده از آن دوران میسر نمی باشد. نسخهٔ سربازگیری از جملهٔ این آثار است. هر چند این نسخه به دلیل نگارش توسط فردی نظامی که تحصیلات نظامی خود را در عثمانی گذرانده است، حاوی شاخصه های تاریخ نگاری دورهٔ قاجاری نمی باشد اما به دلیل شرح دقیق ابعاد مختلف زندگی نظامیان و قوانین حاکم بر آنها سندی یکه و ارزشمند محسوب می شود.

در نگاشتهٔ حاضر، پس از معرفی نسخه و بخش های مختلف آن، به بیان ویژگی های ظاهری و محتوایی اثر پرداخته و با تطبیق برخی بخش های آن با سایر منابع به نقد و بررسی این دست نوشته می پردازیم.

معرفی نسخه

leylanajafian@ut.ac.ir

¹. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه تهران.

نسخه ای که در ادامه به معرفی آن پرداخته خواهد شد در کتابخانه آستان قدس مشهد به شماره 5749 و با نام سربازگیری ثبت شده است.¹ مولف در انتهای دیباچه نام خود را عباسقلی سرباز ذکر کرده است.² این نسخه 56 برگ دارد و بنا به تقریرات نویسنده، جلد اول از کتابی دو جلدی است که مولف قصد تالیف آن را داشته است. خاتمه اثر نیز مشخص است.³

نسخه ای دیگر از این اثر نیز با نام « رساله ای در علوم نظامی»، به شماره بازیابی 816000 در کتابخانه ملی ثبت شده است. در این نسخه نیز همانند نسخه آستان قدس عنوان اثر مشخص نشده است. علاوه بر آن مولف به نام خود نیز اشاره نکرده است، اما محتوا و خط دو دست نوشته یکی است و با توجه به اشارات متن،⁴ به نظر می رسد که توسط خود نویسنده به رشته تحریر در آمده است.⁵

از میان دو نسخه حاضر، احتمالاً نگارش نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس متاخرتر است چراکه در مقایسه با نسخه موجود در کتابخانه ملی با دقت نظر و تفصیل بیشتری به رشته تحریر در آمده است.⁶ می توان هر یک از دو نسخه فوق را مستقلاً کامل دانست چرا که هیچ یک از آنها

¹. در ابتدای نسخه نامی برای آن ذکر نشده است.

². نسخه آستان قدس، ورق 3

³. نویسنده در پایان اثر، تاریخ اتمام مطلب را (بدون ذکر سال) آورده است و به این امر اشاره کرده است که جلد دوم اثرش درباره قوای بری و بحری روس و انگلیس است. نک به: همان، ورق 56

⁴. همان، ورق 2

⁵. از آنجا که در متن دو نسخه موجود از این اثر، نامی از عنوان کتاب به میان نیامده است، این احتمال که نسخه های دیگری از آن نیز به نام های دیگر در کتابخانه های سطح کشور موجود باشد وجود دارد.

⁶. مولف در نسخه آستان قدس در پایان دیباچه نام خود را ذکر کرده است. همچنین جداول موجود در اوراق 48 و 49 این نسخه در مقایسه با همتای خود در کتابخانه ملی (ص: 103-104) با دقت بیشتری تنظیم شده است. جدول موجود در ورق 24 نسخه آستان قدس نیز در نسخه کتابخانه ملی وجود ندارد.

افتادگی ندارند اما در صورتی که دو دست نوشته را در کنار یکدیگر قرار دهیم می توان گفت هر یک از این دو نسخه نسبت به دیگری افتادگی هایی دارد که مولف بر آنها آگاه بوده است چرا که گسستی در مطالب دیده نمی شود. علاوه بر آن تفاوت هایی در اعداد و ارقام ذکر شده میان دو نسخه وجود دارد که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد.

معرفی بخش های مختلف نسخه

با دسته بندی عناوینی که نویسنده در تالیف اثر خود به بخش های مختلف نسخه اختصاص داده است، می توان دست نوشته حاضر را در سه بخش مجزا مورد بررسی قرار داد:

1- بخش مقدماتی: در این بخش مولف به موضوعاتی همچون سبب تالیف کتاب،¹ فایده جنگ،² اصول سربازگیری،³ فایده قشون تحت سلاح،⁴ اساس جنگ و چگونگی ترقی آن⁵ و ترقی آلات ناریه⁶ اشاره کرده است که حدود 28/5٪ از حجم کتاب را در بر می گیرد.

2- بخش تاریخی: این بخش که تنها در نسخه آستان قدس موجود است با رویکرد نظامی تدوین شده است و تنها 9٪ حجم کتاب را در بر می گیرد. در این بخش مختصر به مطالبی همچون اجداد⁷ و مسکن اولیه عثمانیان،⁸ نحوه استقرار و عملکرد آنان در ابتدای کار،¹ نحوه تشکیل سپاه

¹. نسخه آستان قدس، ورق 2

². همان، ورق 3

³. همان، ورق 5

⁴. همان، ورق 11

⁵. همان، ورق 12

⁶. همان، ورق 15

⁷. همان، ورق 17

⁸. همانجا.

ینی چری،^۲ عملکرد سلیم سوم،^۳ انحلال ینی چریان در زمان محمود دوم،^۴ پیدایش قشون جدید^۵ و اصلاحات نظامی پس از سال 1296م^۶ به صورت بسیار گذرا اشاره شده است.

3-بخش اطلاعات نظامی: این بخش بیشترین حجم نسخه را به خود اختصاص داده است. (5/62٪) مولف در ابتدای این بخش مطلبی کوتاه با عنوان «در بیان امور عسکریه دولت علیه عثمانی»^۷ را گنجانیده است و در ذیل این عنوان اشاره کرده است که حل و فصل امور عسکریه در ذیل سه دایره قوای بری (وزارت جنگ)، توپخانه و قوای بحریه صورت می گیرد،^۸ بنابراین می توان بیشتر عناوین کتاب را که در ادامه آمده است در ذیل این سه عنوان گنجانید. در واقع شرح عناوینی همچون اردوهای عثمانی،^۹ سواران حمیدی،^{۱۰} اسامی افواج،^{۱۱} وظایف صنوف در جنگ^{۱۲} و مدت خدمت سربازی^{۱۳} مرتبط با قوای بری می باشد. صحبت از اسلحه،^{۱۴} تفنگ های

1. همان، ورق 18 و 19.

2. همان، ورق 20-21.

3. همانجا.

4. همانجا.

5. همان، ورق 21

6. همانجا.

7. همان، ورق 22

8. همانجا.

9. همان، ورق 23

10. همان، ورق 29

11. همان، ورق 31

12. همان، ورق 34

13. همان، ورق 36

14. همان، ورق 39

عساکر^۱ و باروت ها^۲ به دایره توپخانه مربوط بوده و عناوینی همچون قوای بحریه،^۳ اسامی کشتی ها^۴ و اطلاعات مربوط به صاحب منصبان بحری^۵ در حوزه دایره بحریه قرار می گیرند.

در متن به موضوعات مستقلی همچون متصرفات عثمانی،^۶ نفوس و تبعه عثمانی،^۷ مکاتب نظامی^۸ و اخلاق عسگر عثمانی^۹ نیز اشاره شده است.

ویژگی های ظاهری نسخه

یکی از ویژگی های نسخه حاضر که در قرن 14 و به زبان فارسی نوشته شده است، نگارش متن اثر به خط خوش و کاملاً خوانای نستعلیق در 12 سطر می باشد که به آسانی امکان پیوستگی در مطالعه متن را برای محقق فراهم می آورد. ابعاد کتاب 21 در 13 سانتیمتر است. نسخه کامل است، مقدمه و اختتامیه دارد و بخش های مختلف آن با عناوین متعدد از یکدیگر جدا شده است. به نظر می رسد که شماره گذاری اوراق کتاب بعداً انجام شده است. نسخه فهرست ندارد.

در نگارش نسخه و بخصوص بخش مقدماتی آن، مولف به تناسب موضوع از شعر،^۱ حدیث،^۲ آیات قرآنی،^۳ ضرب المثل ها^۴ و بعضاً تشبیه و استعاره^۵ استفاده کرده است. رویکرد نظامی

1. همان، ورق 40.

2. همان، ورق 42.

3. همان، ورق 43.

4. همان، ورق 44.

5. همانجا.

6. همان، ورق 33.

7. همانجا.

8. همان، ورق 49.

9. همان، ورق 45.

نویسنده به طور کامل در تدوین متن تاثیر گذار بوده است به طوری که مولف نگارش نسخه را با عبارت « اعلم ان الجنه فی تحت ظلال السیوف » آغاز کرده است.⁶

متاسفانه برای آمار و جداول مفصل ارائه شده در کتاب منبعی ذکر نشده است. در واقع شیوه تدوین کتاب را می توان مشابه سفرنامه هایی دانست که مولف می کوشد تا دیده ها، شنیده ها و آموخته های خود را بدون ذکر منبعی مشخص بر روی کاغذ آورد.

استفاده از عناوینی همچون «اخطار»^۷ و یا «مثال»^۸ در بخش های مختلف اثر بیانگر این امر است که تفهیم مطالب مطروحه به مخاطبان از دغدغه های مولف بوده است. متن غلط املائی نیز دارد.^۹

ویژگی های محتوایی اثر

در مقدمه به این امر اشاره شد که نسخه مورد بررسی توسط فردی نظامی تدوین گشته است. تاثیر محیط کار، تحصیلات و محل تحصیل مولف در تولید متن کاملا مشخص است. کتاب با دیدگاهی نظامی به رشته تحریر در آمده است و این امر را می توان در سراسر کتاب آشکارا دید.

1. همان، ورق 3 و 5

2. همان، ورق 2 و 4

3. همان، ورق 4

4. همان، ورق 4 و 48

5. همان، ورق 6

6. همان، ورق 2.

7. همان، ورق 27 و 30 و 33 و...

8. همان، ورق 31

9. تنها یک مورد غلط در کل متن بود. نک به: همان، ورق 34

استدلال های مولف در بخش مقدماتی اثر در فایده جنگ (ذکر دلایل عقلی،^۱ شرعی،^۲ شواهد تاریخی^۳ و سخنان حکما و بزرگان غربی^۴)، رویکرد نظامی او در تدوین بخش تاریخی کتاب^۵ و ریز بینی و دقت نویسنده در توصیف و شرح ابعاد مختلف امور نظامی دولت عثمانی^۶ شواهدی بر این ادعاست. همچنان که او به دلیل تحصیل در مدارس نظامی مبتنی بر آموزش تاریخ و فنون نظامی غرب به شیوه ملموسی تحت تاثیر آراء ناپلئون درباره جنگ بوده است.^۷

دلیل تالیف کتاب که در بخش مقدماتی آمده است^۸ در خود، اطلاع از اوضاع نامطلوب نظامی در ایران و امید به تغییر و اصلاح شرایط را با آگاهی دادن به مردم عادی و نظامیان از پیشرفت های سایر کشورها مستتر دارد. امری که بلافاصله در شرح اصول سربازگیری در عثمانی خود را نمایان می سازد و مولف با انتقاد از شیوه نگاه به خدمت سربازی در ایران در مقایسه با دولت عثمانی به بیان راهکار، به منظور بهبود شرایط حاکم می پردازد.^۹ نقادی از اوضاع نظامی ایران به همین جا ختم نمی شود و کوشش مولف برای انتباه خوانندگان از پیشرفت های نظامی دولت عثمانی در طول تالیف کتاب ادامه می یابد. اشاره به شیوه سربازگیری و چگونگی ارائه تسهیلات به نظامیان

۱. همان، ورق 3-4.

۲. همان، ورق 4

۳. همان، ورق 5

۴. همان، ورق 4

۵. همان، ورق 17-22

۶. به عنوان نمونه نک به شرح تسلیحات عثمانی ورق 39-42.

۷. همان، ورق 34، 4 و....

۸. «ضروری بودن آگاهی از وضعیت نظامی، تجهیزات و شیوه تعلیم افراد در سایر کشورها و بخصوص دول

همجوار برای مردم عادی و بخصوص نظامیان» نک به : همان، ورق 2 و 3.

۹. همان، ورق 5 و 11.

در امپراطوری عثمانی و بیان اوضاع این امور در ایران،^۱ به طور غیر مستقیم از شرایط نظامیان در زمان مشابه در ایران حکایت داشته و دغدغه نویسنده را برای بهبود خدمت و شرایط سربازی در ایران عیان می سازد.

نویسنده در تولید متن خود قصد مشروعیت سازی و یا تقرب به فرد یا دولتی را ندارد و به همین دلیل است که نه به معرفی خود پرداخته و نه ردپایی از خویش باقی می گذارد.^۲ او تنها در ضمن بیان سبب تالیف کتاب به تحصیلات هشت ساله خود در عثمانی،^۳ اخذ درجه یاور، تدریس در فوج خاصه ارتش عثمانی و اشتغال به حرفه ای دولتی در بازگشت به ایران اشاره می کند^۴ که به نظر می رسد در تفصیل این امر نیز، قصدی جز بیان تبحر و شایستگی خود برای نگارش نسخه حاضر را ندارد.^۵

۱. همان، ورق 8 و 11.

۲. در نسخه کتابخانه ملی متن، علاوه بر نام، نام نویسنده نیز ندارد. در نسخه آستان قدس نیز نویسنده تنها در انتهای بخش مقدماتی کتاب، نام خود را به اختصار آورده است. او حتی به منصب و جایگاه خانوادگی خود نیز اشاره نکرده است و از آنجا که متن تولید شده توسط او، نه در ادامه سنت تاریخ نگاری ایرانی است و نه بر اساس مطالعه منابع پیش از خود به نگارش در آمده است، دست نوشته مولف بیش از هر اطلاعاتی انعکاس دهنده شخصیت، باورها و دغدغه او در نگارش کتاب است.

۳. مولف بین سال های 1303-1312 ق در امپراطوری عثمانی به تحصیل و سپس تدریس نظامی (سال آخر) مشغول بوده است. بنابراین حضور او در سرزمین عثمانی در سال های پایانی حکومت ناصر الدین شاه و دوره میانی سلطنت عبدالحمید دوم بوده است.

۴. همان، ورق 2.

۵. نویسنده در این بخش کار خود احتمالاً ناآگاهانه از شیوه دیباچه نویسی مکتب هرات و دوره صفوی که میراث آن به دوره قاجار نیز رسید پیروی کرده است.

او در شرح اوضاع نظامی امپراطوری عثمانی نگاهی علت یاب و منطقی دارد و این امر را در عناوین اختصاص داده به بخش های مختلف کتاب^۱ و مطالب عنوان شده در ضمن تالیف کتاب^۲ می توان یافت. نگاه مولف به مسائل مختلف گاه ابعاد فلسفی نیز به خود می گیرد که صرف نظر از شخصیت نویسنده، شاید بتوان این ویژگی متن را متأثر از آموزش های گسترده ریاضی به محصلین آن روز مدارس نظامی عثمانی دانست.^۳

بخش تاریخی نسخه کوتاه، با رویکرد نظامی، بدون ذکر منبع و پر اشتباه است.^۴ به نظر می رسد که نویسنده در نگارش این بخش از نسخه، تنها به حافظه خود متکی بوده است. بیان رسیدن نسل ترکان به اوغوز خان،^۵ اشاره به مرگ سلیمان پس از پایان هجوم مغول،^۶ بازگرداندن تاریخ استقرار

۱. عناوینی همچون فایده جنگ (ورق 3)، فایده سواران (ورق 30) و فایده قشون تحت سلاح (ورق 11) در عناوین این نسخه به چشم می خورد.

۲. نویسنده در متن کتاب نیز به شرح مطالبی همچون فایده باروت های بدون دود (ورق 14) و دلایل ضعف عملکرد سواره نظام (ورق 46-47) پرداخته است.

۳. برای آگاهی از عناوین درسی مکاتب اعدادی و حربی نک به: همان، ورق 49-50 و 53. شرح عناوین دروس مکتب حرب تنها در نسخه کتابخانه ملی موجود است. نک به: ص: 110-111

۴. این بخش در نسخه کتابخانه ملی وجود ندارد.

۵. همان، ورق 17. شاو در کتاب خود به این نکته اشاره کرده است که اقوام چادر نشین ساکن سرزمین های آلتایی، پس از حرکت به سمت جنوب و غرب در بین خود به اوغوز معروف شدند. نک به: شاو، استنفورد، تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، چاپ اول، بنیاد پژوهشها، مشهد، 1370، ج 1، ص: 22.

۶. مولف آورده است که سلیمان به همراه عشیره اش به آسیای صغیر رفته و مدتی در شامات به سر بردو هنگامی که قصد باز گشت به وطن را داشت در فرات غرق شد. (ورق 18) در حالیکه در سایر منابع غرق شدن او را در فرات در زمان فرار از دست مغولان آورده اند. نک به: شاو، ج 1، ص: 41

ارطغرل در آناتولی به قرن 5 هجری (سال 430)¹ و اعتقاد مولف به واگذاری اسکی شهر به ارطغرل² و خطبه خواندن عثمان به نام خود در این شهر³ از اشتباهات آشکار نگارنده در تدوین این بخش است. همچنان که نسبت دادن شکل گیری ینی چریان به زمان اورخان،⁴ گزارش ایجاد نظام جدید در سال 1800م⁵ و انحلال ینی چری ها در 1840م⁶ نیز به روشنی انعکاس دهنده به فراموشی سپردن تاریخ عثمانی و البته بی اهمیت بودن اطلاعات این بخش در نزد مولف است. بخشی که گویا هدفی جز پر کردن فاصله میان بخش مقدماتی و بخش گزارش اوضاع نظامی از تدوین آن نبوده است.

-
1. همان، ورق 18. شاو مرگ ارطغرل را در حدود سال 679 می داند. همانجا.
 2. همان، ورق 18. شاو تسخیر اسکی شهر و قراچه حصار را به عثمان نسبت داده است. (ص: 42)
 3. همان، ورق 19. مقایسه کنید با کتاب امپراطوری عثمانی که اعلام رسمی حکومت عثمانیان را به اورخان نسبت می دهد. شاو، همان، ص: 43.
 4. همان، ورق 19-20. شکل گیری ارتش اولیه در زمان اورخان و ینی چریان در زمان مراد اول بوده است. نک به شاو، همان ص: 61-62. با اینحال او به درستی در این بخش به تنظیم لایحه برای تشکیل ارتش جدید توسط قره خلیل اشاره کرده است. نک به: نسخه آستان قدس، ورق 20 و مقایسه کنید با: اوزون چارشی لی، اسماعیل حقی، ایرج نویخت، انتشارات کیان، تهران، 1368، ج 1، صص: 150-272، 151-273.
 5. همان، ورق 21. شاو زمان استقرار این نیروهای جدید تربیت شده و نه زمان شکل گیری آنها را سال 1794 می داند و آماری که برای تعداد آنها در سال 1806 - یعنی حداقل 12 سال پس از شکل گیری این سپاه - ارائه می دهد 22685 نفر است (نک به: شاو، همان، ص: 453 و 454) در حالیکه مولف نسخه حاضر تعداد آنها را در سال 1806 - یعنی تنها 6 سال پس از ایجاد سپاه جدید - 30000 نفر می داند. نسخه آستان قدس، ورق 21.
 6. همان، ورق 21. در منابع دیگر این تاریخ 15 ژوئن 1826 آمده است. نک به: شاو، ج 2، ص: 54. پورگشتال، هامر، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمه میرزا زکی علی آبادی، انتشارات زرین، [بی جا]، 1369، ج 5، صص: 3665-3666 و نیز لوئیس، برنارد، ظهور ترکیه نوین، ترجمه محسن علی سبحانی، نشر مترجم، [بی جا]، 1372، صص: 104 و 105.

با این حال در تدوین این بخش دو نکته قابل ملاحظه است: اول آنکه اگر اغلاط زیاد، عدم ذکر منبع و اطلاع نویسنده از تاریخ عثمانی به دلیل تحصیل در مدارس آن سرزمین را مبنایی برای این ادعا قرار دهیم که مولف تنها به نگارش بخشی از اطلاعات فراموش نشده اش در خصوص تاریخ عثمانی پرداخته است که ضمن تحصیل در مدارس مختلف نظامی عثمانی فرا گرفته بوده و آنان را مرتبط با موضوع کتاب می دانسته است، آنگاه می توان پذیرفت که در مدارس نظامی دوره عبدالحمید دوم، مشروعیت بخشی به نحوه استقرار عثمانیان در آناتولی بر این مبنا صورت می گرفته است که بنیان گزاران این امپراطوری را به عنوان فرماندهان لایق سلاجقه روم معرفی می کردند که به دلیل غزا و جهاد با کفار، از سلطان وقت علاء الدین سلجوقی طبل و علم دریافت کرده و به منصب بیگلربیگی رسیده اند و پس از انحلال سلاجقه روم مستقل شده اند¹ و بدین ترتیب مشروعیتی ترکی و اسلامی برای حکومت در اذهان محصلین ایجاد می کرده اند.

نکته دیگر آنکه نویسنده در تدوین این بخش از اثر خود نیز آگاهانه هدف ابتدایی خود از تدوین متن را دنبال می کرده است. بدین ترتیب که او دوره تاسیس و استقرار عثمانیان و ایجاد سپاه ینی چری را با اشاره به ضعف و اضمحلال ینی چریان به دوره اصلاحات پیوند داده است و بدون اشاره به گزارش های تاریخی و یا حتی نظامی میان دوره اورخان تا سلیم سوم به ایجاد نظام

¹. همان، ورق 19. این باور و مشروعیت سازی در نسخ دیگری که درباره تاریخ عثمانی در زمان استقرار این دولت تدوین شده است نیز دیده می شود. به عنوان نمونه نک به: نسخه خطی مرات الادوار و مرقات الاخبار، شماره ثبت 1333، موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص: 843 و نیز نسخه خطی تاریخ اسدالله، به شماره ثبت ف 2010، موجود در کتابخانه ملی، ص: 18. به مشروعیت سازی بر اساس روایاتی اینچنینی برای حکومت عثمانی اینالجق نیز اشاره کرده است. نک به: اینالجق، خلیل، امپراطوری عثمانی، ترجمه کیومرث قرقلو، انتشارات بصیرت، تهران، 1388، ص: 94 و 95.

جدید اشاره کرده است.¹ بنابراین او متن را در این قسمت نسخه نیز به گونه ای تنظیم کرده است که به بیان پیشرفت عثمانیان در امور نظامی در زمان معاصر پردازد و نه آنکه سیر تاریخی رسیدن به این پیشرفت را به مخاطبان انتقال دهد.

بخش سوم نسخه سربازگیری نیز که به تشریح تسلیحات نظامی و شرایط و اوضاع نظامیان در عثمانی اختصاص یافته و بیشترین حجم کتاب را در بر می گیرد، آمیخته ای از اطلاعات ارزشمند و یکه و البته نقایص غیر قابل چشم پوشی است.

اختلاف گزارش ها از مدت خدمت سربازی در عثمانی² (امری که تکرار آن در طول متن، نشان از اهمیتش در نزد نویسندگان دارد)، ارائه آمار از تجهیزات و منابع انسانی بدون ذکر تاریخ،³ بی دقتی فراوان در درج اعداد و محاسبات ساده ریاضی،⁴ تفاوت های چشمگیر در آمار و ارقام دو

¹. همان، ورق 20 و 21.

². مولف در دو جای نسخه به مدت خدمت سربازی اشاره کرده است اما در دو گزارشش اختلاف هایی وجود دارد. او مدت خدمت و وظیفه را به اختلاف 2 و 3، خدمت در صنف احتیاط را 3 و 5، ردیف را 8 و مستحفظ را 6 سال آورده است. نک به نسخه آستان قدس، ورق 5 و 23. این در حالی است که شاو مدت خدمت سربازی در صنوف مختلف آن را به ترتیب 9، 6، 3 و 2 سال قید کرده است. نک به ج: 2، ص: 419.

³. به عنوان مثال مولف به تعداد اسب ها در سپاه عثمانی (ورق 25)، تعداد کل پیاده نظام در زمان صلح و جنگ (ص: 28) و تعداد نیروهای دریایی (ورق 43) اشاره کرده است اما از تاریخی که بر اساس آن این آمار را ارائه داده است سخنی به میان نیاورده است.

⁴. این بی دقتی به گونه ای است که گاه بر ارزش کل خبر تاثیر گذارده است. به عنوان مثال او تعداد کل پیاده نظام یک اردو در زمان صلح را 25000 نفر آورده است اما بر اساس توضیحاتش هر اردو دارای 8 فرقه پیاده است که هر فرقه پیاده در زمان صلح 6400 نفر است بنابراین بایستی تعداد پیاده هر اردو در زمان صلح 51200 نفر باشند. عددی که مولف ذکر کرده است به جمعیت یک قول اردو (نیمه اردو) شبیه تر است. (نک به ورق 27) او تعداد کل هر فرقه سواره را نیز 4500 نفر آورده است و سپس توضیح داده است که هر فرقه شامل 2 فوج، هر فوج 5 دسته و هر دسته 150 نفر است بدین ترتیب هر فرقه سواره بایستی 1500 نفر باشد و

نسخه موجود در کتابخانه ملی و کتابخانه آستان قدس،^۱ انعکاس نگرش نویسنده نسبت به ترکان در ضمن نگارش متن^۲ و کاربرد نامناسب واژگان در تنظیم متن^۳ از ضعف های عمده این بخش می باشند.

اما ارزش بی مانند این نسخه در اطلاعات منحصر به فرد و بسیار ریزی است که مولف از آنچه که دیده و یا از محیطی که در آن تحصیل، زندگی و کار کرده است در اختیار خوانندگان قرار می دهد. اطلاعاتی که بیانگر تاریخ اجتماعی، اقتصادی، آموزشی، نظامی و تربیتی عثمانیان، در میان سال های 1312-1303 ق می باشد و شاید نتوان برخی از مطالب آن را در میان دیگر کتب و اسناد به جای مانده از آن دوران به دست آورد.

یا آنکه هر دسته از 450 نفر تشکیل شده باشد. (همانجا) این بی دقتی را می توان در بخش های دیگری از نسخه نیز ملاحظه کرد. به عنوان نمونه نک به: همان، ورق 25 و 28.

^۱. این تفاوت را می توان در تعداد توپچی ها در زمان صلح: نسخه آستان قدس 15400 (ورق 28) و نسخه ملی 15000 (ص: 47)، تعداد اروپائیان در متصرفات عثمانی: نسخه آستان قدس 6/5 میلیون (ورق 33) و نسخه ملی 4/5 میلیون (ص: 57)، مساحت متصرفات آسیایی عثمانی: نسخه آستان قدس 1250000 کیلومتر مربع (ورق 33) و نسخه ملی 2200000 کیلومتر مربع (ص: 57)، مدت خدمت سربازی در صنف ردیف: نسخه آستان قدس 8 سال (ورق 35) و نسخه ملی 6 سال (ص: 62)، مقدار مقرری محصلان که نسخه آستان قدس در سال دوم 1/5 تومان و در سال سوم 2/5 تومان (ورق 54) و نسخه ملی در سال دوم 1 تومان و در سال سوم 1/7 تومان آمده است (ص: 103 و 104) مشاهده کرد.

^۲. او با آوردن جمله هایی همچون «به واسطه خون خوارگی، جبللی و بی باکی فطری که در این ملت است سبب این تصور شده است ملت عثمانی از نسل ترک است» (ورق 17) و یا این مطلب که «...از هوش و ذکاوت بقدریکه لازمه ملت شرق است بی بهره اند.» (ورق 46) باور خود نسبت به ترکان را به مخاطب منتقل نموده است

^۳. مولف در نگارش متن واژه پادشاه را برای سلاطین عثمانی به کار برده است. (نک به: ورق 38) و یا در بخشی دیگر از نسخه، ترکیب دولت سلجوقیان را به کار برده است (نک به ورق 19) و در واقع با واژگان امروزی و مصطلح در ایران متن خود را تالیف کرده است.

شرح مفصل شیوه زندگی سربازان در سربازخانه ها و قوانین داخلی این اماکن؛^۱ نظام آموزشی^۲ و قوانین حاکم بر مکاتب نظامی عثمانی همچون عناوین درسی مقاطع مختلف آموزشی، شیوه پوشش، برنامه روزانه، اوضاع مالی محصلین، شیوه ارتقاء آنان و اطلاعاتی درباره مدرسین شاغل در این مدارس و ...^۳ قوانین مربوط به صنوف مختلف نظامیان،^۴ نحوه نامگذاری افواج،^۵ تقسیمات زیر مجموعه ای در اردوها، پیاده نظام، سواره نظام، توپچی ها، لواها و... و شرح واژگان تخصصی مرتبط با هر گروه؛^۶ قوانین سربازگیری از غیر مسلمانان و شیوه معافی از خدمت

۱. نسخه آستان قدس، ورق 36-38.

۲. بخش پایانی این نسخه به توضیحاتی عالی از مکاتب نظامی عثمانی (مکتب اعدادی، مکتب رشدی و مکتب حربی) اختصاص دارد. مولف به دلیل تحصیل در هر سه این مکاتب توضیحات بسیار مفصل و ریزی را از کوچکترین شرایط و عادات و قوانین موجود در این مدارس ارائه داده است. به عنوان مثال به تامین کلیه هزینه های مکتب اعدادی توسط دولت (همان، ورق 51)، وجود رخت شورخانه، حمام و بقالی در آن و امکان رفتن محصلین به خانه هایشان در عصر پنج شنبه، در صورت عدم تخلف اشاره کرده است. (همان، ورق 50) در خصوص مکاتب رشدی آورده است که محصلین می توانند شب ها به خانه بروند و پس از پایان دوره، امکان تحصیل در مکاتب طب، ملکیه و... را دارند. (همانجا) در شرح مکتب حربی حتی از عمارت و فضای سبز آن نیز سخن گفته است، به شیوه اسکان محصلین، غذاخوری ها، برنامه درسی روزانه، نظم بسیار زیاد حاکم بر مکتب و انجام تمرینات عملی در نزدیک استانبول نیز اشاره کرده است. او شیوه تقسیم نیروها به پیاده و سواره را براساس قرعه کشی ذکر کرده است. (همان، ورق 52).

۳. همان، ورق 49-56.

۴. همان، ورق 35.

۵. همان، ورق 31.

۶. همان، ورق 26-27. در نسخه آمده است که هر اردو از 8 فرقه (2 نظام، 4 ردیف و 2 مستحفظ) تشکیل شده است. نک به ورق 23. اما در موسوعه عثمانی هر اردو را در زمان جنگ شامل 16 فرقه (4 نظامی، 11 ردیف و 1 مستحفظ) می داند. نک به: یلماز اوزتونا، موسوعه تاریخ الامبراطوریه العثمانیه السیاسی و العسکری و الحضاری، ترجمه عدنان محمود سلطان، تصحیح د. منصور الانصاری، الدار العربیه للموسوعات، بیروت، 2010م، ج 3، ص: 415.

سربازی^۱ و اماکن استقرار اردوهای نظامی^۲ روشن کننده بخشی از ناگفته های زندگی اجتماعی نظامیان عثمانی، قوانین و تقسیم بندی های رایج در میان نیروهای نظامی آن روز دولت عثمانی است.

مؤلف به دلیل اقامت در سرزمین عثمانی برخی از کاستی های نظامی و مالی عثمانی را از نزدیک لمس نموده و در تدوین اثر خود به خوبی آنها را انعکاس داده است. تاثیر گذاری ضعف مالی دولت عثمانی در میانه دوران حکومت عبدالحمید دوم^۳ بر اوضاع نظامی از جمله این موارد است. مؤلف به عدم امکان آموزش سربازان ردیف^۴ و نبود اسب برای تجهیز آنها^۵ ناتوانی حکومت عثمانی از تهیه مهمات کافی^۶ و یا آغاز جنگ^۷ به دلیل شرایط اقتصادی اشاره کرده است. او همچنین از شاهدان مستقیم نقص در اجرای قوانین و اختلال در شیوه انتخاب قانون ها^۸ و نیز کمی تعداد قوای بحریه^۹ در طول دوران اقامت خود در سرزمین عثمانی بوده است.

۱. همان، ورق 23

۲. همانجا. در نسخه حاضر 7 مقر برای اردوهای عثمانی ذکر شده است که جز 1 مورد آن (ارزنجان) باقی موارد عینا در موسوعه عثمانی تکرار شده است. در این کتاب به جای ارزنجان، ارزروم آورده شده است. نک به: یلماز اوزتونا، ج 3، صص: 414-415.

۳. همان دوره اقامت مؤلف در عثمانی است.

۴. نسخه آستان قدس، ورق 32

۵. همان، ورق 36

۶. همان، ورق 39

۷. همان، ورق 34.

۸. همان، ورق 38. قانون ها افراد نظامی تحصیل کرده ای بودند که بر عملکرد نظامیان نظارت داشتند و هر گونه عمل سوء آنان را گزارش می کردند.

۹. همان، ورق 44

اوج تخصص نویسندگان و آمیختگی او با امور نظامی در شرح تسلیحات نظامی عثمانی و اشاره به شرایط موجود در ایران در زمان مشابه قابل درک است. مولف به گونه ای به تشریح و توصیف انواع توپ، تفنگ و باروت های مورد استفاده در سپاه عثمانی می پردازد که امکان تصور کوچکترین زوایا و تجهیزات آنان را برای خواننده فراهم می کند.^۱ همچنین این شرح و بسط، آگاهی کامل از کلیه تجهیزات عثمانی را در دوره زوال دستگاه خلافت عثمانی ممکن می سازد.^۲ مولف در مقایسه تجهیزات نظامی ایران با عثمانی به خرید اسلحه های از دور خارج شده اروپایی به قیمت گزاف و عدم همخوانی سلاح ها با فشنگ های موجود در قورخانه های ایران اشاره می کند و اوج دلواپسی خود از این اوضاع نابسامان را با طرح این سوال که «اگر جنگ شود چه خواهد شد؟» آشکار می سازد.^۳ گویی تدوین این اثر تنها چاره ایست که مولف با همه آگاهی ها و نگرانی هایش برای بهبود اوضاع نظامی ایران در پیش روی خود می دیده است.

از آنجا که هدف نویسندگان از نگارش این نسخه آگاهی دادن به مخاطبان خاص و عام خود از ابعاد مختلف اوضاع نظامی دولت عثمانی می باشد، او برای تفهیم بهتر مطالب در زمان نیاز به تطبیق اطلاعات ارائه شده با معادل های مناسب در زبان فارسی پرداخته است. نویسندگان این تطابق را

^۱. همان، ورق 39-44.

^۲. جالب اینجاست که مولف حتی از تفنگ های سفارش داده شده توسط دولت عثمانی اطلاع دارد. نک به:

همان، ورق 41.

^۳. همان، ورق 40-42.

علاوه بر آنکه در تشریح اوضاع مالی عثمانیان انجام داده است،^۱ در قابل فهم کردن مناصب نظامی نیز این شیوه را به کار بسته است.^۲

مقایسه اوضاع نظامی ایران و عثمانی در این دست نوشته باعث افزودن بخشی ارزشمند به این اثر شده است. «اخلاق نظامی در عثمانی»، عنوان مستقلی است که این فرصت را برای نویسنده فراهم آورده است که در ذیل آن به شرح وضعیت دینی و اعتقادی نظامیان، نگرش آنها به جنگ، شهادت و خلیفه عثمانی پردازد.^۳ همچنین از تاثیر گذاری قوانین در زندگی اجتماعی نظامیان سخن به میان آورد.^۴ مولف به آسیب شناسی ضعف عملکرد سواره نظام عثمانی به دلیل رواج تنبلی، خیانت کاری و پیگیری منافع شخصی نیز اشاره می کند، اما گویی با ارائه راهکار برای

^۱ مولف در زمان اشاره به مصارف نظامی عثمانی که ۳ میلیون لیره گفته است، معادل ریالی آن را نیز قید کرده است که حدود 10500000 بوده است. (همان، ورق 34) میزان دریافتی هر سرباز را نیز در طول خدمت 1 مجیدی یعنی شصت هزار پول ایران آورده است. همان، ورق 37.

^۲ ارائه جداول معادل سازی شده برای مناصب نظامی در ایران و عثمانی اگرچه یکی از بخش های قابل توجه این اثر است، اما به دلیل اختلاف های موجود میان محتویات این بخش از دو نسخه این اثر با یکدیگر و برخی از منابع دیگر، اعتبار این جداول تا حدی مخدوش شده است. به عنوان مثال منصب میر آلائی در نسخه کتابخانه ملی معادل سرهنگ (ص: 55) و در نسخه آستان قدس معادل سرتیپ سوم آمده است. (همان، ورق 32) برای غول آغاسی در نسخه کتابخانه ملی معادلی ذکر نشده است (ص: 56) در حالیکه در نسخه آستان قدس معادل یاور دانسته شده است. (همان، ورق 32) در موسوعه تاریخ عثمانی نیز فریق پاشا و لوا پاشا (بدون قید محدودیت زمانی) یکی دانسته شده اند (یلماز اوزتونا، ج 3، ص: 413) در حالیکه در نسخه حاضر این دو مقام به تفکیک بیان شده اند. (همان، ورق 32) البته به برخی از معادل های ذکر شده نیز در منابع اشاره شده است. به طوریکه در کتاب فوق الذکر سرعسگر معادل وزیر جنگ آمده است و به مقام مشیر نیز بعد از سرعسگر اشاره شده است. (یلماز اوزتونا، ج 3، ص: 412-413 مشابه نسخه آستان قدس، ورق 32)

^۳ همان، ورق 48.

^۴ به عنوان مثال نگارنده به این نکته اشاره کرده است که صاحب منصبان تا رسیدن به درجه یآوری حق ازدواج نداشتند. نک به: همان، ورق 48.

بهبود این شرایط در قالب جملات سوم شخص می‌کوشد تا در پس‌پرداختن به اخلاق نظامیان عثمانی، مخاطبان خاص خود را از داشتن چنین خلق و خو و صفاتی بر حذر دارد.¹

توجه به ابعاد تربیتی‌ای که بر شرایط نظامی حاکم در عثمانی تاثیر گذار بوده است نیز از نظر نگارنده دور نمانده است. او به شوق کودکان عثمانی برای رفتن به خدمت سربازی اشاره می‌کند و قصه‌گویی مادران از حماسه‌سازی سربازان در هنگام خواب کودکان را دلیل این اشتیاق می‌داند. اشتیاقی که در جوانان ایرانی برای خدمت سربازی نیست و مولف ریشه این نقص را در تربیت کودکان ایرانی و تکرار قصه‌غول و پری به جای حماسه‌سازی برای آنها معرفی می‌کند.² او حتی به عنوان یک صاحب‌منصب نظامی شاغل در ایران ترسی از این امر ندارد که به شرح قوانینی از سربازخانه‌ها بپردازد که صاحب‌منصبان را از هتک حرمت سربازان باز می‌دارد.³ چراکه او در پس‌گزارش‌های ارزشمند خود به پیشرفت نظامی ایران می‌اندیشد حتی اگر آگاهی مخاطبان از این قوانین عملکرد او را به عنوان صاحب‌منصبی تحصیل کرده در عثمانی به چالش کشند. ضمن آنکه در نگاه او، شیوه تربیت نظامیان در عثمانی و جایگاه آنان به عنوان فرزندان

¹. «در محاربه باید چشم از شخصیات و اغراض نفسانیه پوشید و هر فردی هیات جزئیه خویش را فدای نوع ملت بخواهد و بقدریکه ممکن است باید شخصیات خود را محو نموده، عداوت و اغراض را با یکدیگر کنار بگذارد و یکدل و یکدست و یک زبان با هم بکوشند تا جامعه زنان نپوشند.» همان، ورق 47-48.

². همان، ورق 5-8.

³. او به این امر اشاره می‌کند که کتک زدن و حتی دشنام دادن به سربازان خطایی است که طرد صاحب‌منصبان از نظام را در پی دارد چراکه این امر بر روحیه و عملکرد سربازان تاثیر گذار است. (همان، ورق 37) ضمن آنکه امکان شکایت سربازان از صاحب‌منصبان خطایی نیز فراهم است. همان، ورق 38

سلطان است که ظرفیت وجود چنین قوانینی را فراهم می آورد. قوانینی که رفتار ملایم نظامیان و دعای خیر مردم برای آنها را در پی دارد.^۱

در مجموع می توان گفت که نویسندگان در تدوین متن اثر خود تنها ارتقاء اوضاع نظامی ایران را با آگاهی دادن به مخاطبان در نظر داشته است. او جز در یک مورد که به تحسین عملکرد عبدالحمید در ارتقاء سطح مدارس نظامی می پردازد،^۲ از کسی تمجید نمی کند، کسی را مقصر نیز نمی داند اما می کوشد تا پیشرفت نظامی عثمانی را در ابعاد مختلف آن به تصویر کشد. او برای نیل به منظور خود در تدوین تمام بخش های نسخه به هدف تالیف آن پایبند می ماند.

هرچند اثر تدوین شده در ارائه آمار و ارقام پر اشتباه است، به منبعی استناد نمی کند، بیشتر اطلاعات بخش تاریخی آن نادرست است و توسط فردی غیر مورخ به رشته تحریر درآمده است، با این حال توضیحات او برای آگاهی از ابعاد مختلف اوضاع نظامی عثمانی در زمان عبدالحمید دوم با ارزش است. توضیحاتی که مراجعه به آنها برای هر محقق علاقه مند به آگاهی از جایگاه نظامی عثمانی، شرایط اجتماعی، اقتصادی، آموزشی و تربیتی نظامیان و قوانین حاکم بر زندگی آنان است، لازم و ضروری است.

^۱. همان، ورق 37-38.

^۲. همان، ورق 48.

فهرست منابع

- اوزون چارشی لی، اسماعیل حقی، ایرج نوبخت، انتشارات کیان، تهران، 1368.
- اینالجق، خلیل، امپراطوری عثمانی، ترجمه کیومرث قرقلو، انتشارات بصیرت، تهران، 1388
- پورگشتال، هامر، تاریخ امپراطوری عثمانی، ترجمه میرزا زکی علی آبادی، انتشارات زرین، [بی جا]، 1369.
- شاو، استنفورد، تاریخ امپراطوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، چاپ اول، بنیاد پژوهش ها، مشهد، 1370
- لوئیس، برنارد، ظهور ترکیه نوین، ترجمه محسن علی سبحانی، نشر مترجم، [بی جا]، 1372.
- یلماز اوزتونا، موسوعه تاریخ الامبراطوریه العثمانیه السیاسی و العسکری والحضاری، ترجمه عدنان محمود سلطان، تصحیح د. منصور الانصاری، الدار العربیه للموسوعات، بیروت، 2010م.

نسخه های خطی

- تاریخ اسد الله، شماره ثبت ف 2010، کتابخانه ملی.
- رساله ای در علوم نظامی، شماره ثبت 816000، کتابخانه ملی.
- سربازگیری، عباسقلی سرباز، شماره ثبت 5749، کتابخانه آستان قدس مشهد.
- مرات الادوار و مرقات الاخبار، شماره ثبت 1333، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.